

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

Western Regional Office

Ganesh Khind, Pune – 411007

Summary Of The Minor Research Project

Name of Principal Investigator : Mr. Bhaskar Bhikaji Dharne Asso. Professor of Marathi

Department of College : Sitabai Arts, Com. & Science College, Akola (MS)

Title of the Research Project : 'Rashtrasant Tukdoji Maharajanchya Sahityatil

San-Utsavvishyak Vaidnyanik Drushtikon'.

UGC approval No. and Date : file no 23-1537/14 SC/143 (WRO) XII Plan, 1 March 2016

Summary

श्राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज हे भारतीय संत परंपरेतील द्रष्टे क्रांतीदर्शी साहित्यिक होते. त्यांचे साहित्य मराठी व हिंदी या दोन्ही भाषेत गद्य आणि पद्यात आहे. प्रस्तुत लघुशोध प्रकल्पाच्या अनुषंगाने त्यांच्या उपलब्ध साहित्याचे अध्ययन आले आहे. मराठीतील त्यांच्या साहित्याचे वर्गीकरून करून क्रमशः मांडणी केली आहे. त्यांच्या साहित्यातील सण—उत्सवाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोणाचा अभ्यास चार प्रकरणांतून मांडण्यात आला आहे.

पहिले प्रकरण 'श्राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे जीवनचरित्र आणि साहित्यसंपदा' असे आहे. प्रस्तुत प्रकरणात श्राष्ट्रसंत तुकडोजींचे लौकिक व्यक्तित्व व त्यांची साहित्यसंपदा यांचे विवेचन केलेले आहे. श्राष्ट्रसंतांचा जन्म अठरा विश्वे दारिद्र्यात असलेल्या भाट घराण्यात ३० एप्रिल १९०९ रोजी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव बंडोजी इंगळे व आईचे नाव मंजुळा इंगळे होते. त्यांचे बालपण खोडकरपणात गेले. त्यांचे शिक्षण जन्मगावी यावली व मामाचे गाव वरखेड येथे केवळ चार वर्गापर्यंत झाले. त्यांचे सद्गुरू आडकुजीबाबा समाधीस्थ झाल्यावर त्यांनी रामटेक, नेरी, गोंदोडा, सातवाहिणीच्या जंगल—पहाडात तपोसाधना केली. त्यानंतर भजनाच्या माध्यमातून लोकांना ईश्वरभक्तीचा मार्ग दाखविला. पुढे क्रमाक्रमाने देशभक्ती हीच देवभक्ती आहे अशी जनजागृती केली. १९३६ साली महात्मा गांधी यांच्या सेवाग्राम आश्रमात एक महिना वास्तव्य केले व सामाजिक—सांस्कृतिक—राष्ट्रीय सेवा कार्याकडे कृतिशीलतेने वळले. १९३५ साली मोझरी येथे धर्म सेवाश्रमाची स्थापना केली. त्यानंतर राष्ट्रीय कार्यात प्रत्यक्ष भाग घेतला. १९४२ च्या 'चले जाव' चळवळीत सहभागी होऊन 'पत्थर सारे बॉम्ब बनेंगे' असे ब्रिटिश सरकारला सुनावले. त्यामुळे ब्रिटिश सरकारने त्यांना शंभर दिवस नागपूर व रायपूर तरुंगात ठेवले. स्वातंत्र्योत्तर काळात श्राष्ट्रसंतांनी हजारो लोकांना संघटित करून गावोगावी विधायक ग्रामनिर्माण कार्य केले. १९६२ व १९६५ साली चीन व पाकिस्तानने केलेल्या आक्रमणाला प्रतिउत्तर देताना 'आओ चिनिओ मैदानमे देखो हिंद का हाथ' तथा 'यह कौन आया शत्रु नया' असे आव्हान केले. अखेर सेवाकार्य करीत असतांनाच ११ ऑक्टोबर १९६८ रोजी त्यांचे निर्वाण झाले.

या लघुशोध प्रकल्पाचे दुसरे प्रकरण 'श्राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या समाजप्रबोधनातील वैज्ञानिक दृष्टिकोण आणि कार्यक्षेत्रे' असे असून यात 'श्राष्ट्रसंतांच्या समाजप्रबोधनातील वैज्ञानिक दृष्टिकोणाच्या स्वरूपाचा आढावा घेतला आहे. या अनुषंगाने वैज्ञानिक शिक्षणावर भर, संशोधन वृत्तीवर भर, अवतारवादस विरोध, मूर्तीपूजेस विरोध, रूढी / बाह्यअवडंबरास विरोध, शास्त्रग्रंथास विरोध, अंधश्रद्धा निर्मूलनावर भर या दृष्टीने श्राष्ट्रसंतांनी समाजप्रबोधन केले.

श्राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी विसाव्या शतकात मध्यवर्तीच्या काळात संत परंपरेनुसार आपल्या भजन—भाषण—प्रवचन या माध्यमातून समाजप्रबोधन केले. त्यांच्या साहित्यात युगग्रंथ ग्रामगीतेस विशेष स्थान आहे. हा ग्रंथ संत ज्ञानेश्वराच्या ज्ञानेश्वरी प्रमाणेच युगेनयुगे अमर राहिल, समाजप्रबोधन करीत राहिल यात मुळीच शंका नाही. पद्य साहित्याप्रमाणेच श्राष्ट्रसंतांचे गद्य साहित्यही स्वामी विवेकानंदांच्या साहित्याप्रमाणे भविष्यात संसार व परमार्थ या दोन्ही क्षेत्रात लोकप्रबोधन करीत राहील. त्यांनी सुचित केलेली सामुदायिक प्रार्थना सर्वधर्म पंथ संप्रदायातील अनुयायांना एकत्र आणण्यास उपयुक्त आहे. श्राष्ट्रसंतांचे प्रबोधन क्षेत्र

अष्टपैलू होते. त्यांच्या साहित्यातून शैक्षणिक, आरोग्य, सामाजिक, आध्यात्मिक, राष्ट्रीय व वैश्विक प्रबोधन करण्याची क्षमता आहे.

या लघुशोध प्रकल्पाचे तिसरे प्रकरण 'राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील सामाजिक व सांस्कृतिकतेचे स्वरूप' असे असून यात समाज आणि त्यांची विविध अंगे, संस्कृती आणि विविध क्षेत्रे समाज आणि संस्कृतीचा संबंध आणि महाराजांच्या साहित्यातील सामाजिक-सांस्कृतिक स्वरूप काय हे लक्षात येते.

या अनुषंगाने प्रस्तुत प्रकरणात समाज आणि व्यक्ती, समाज आणि धर्म, समाज आणि साहित्य, समाज आणि राजनिती, समाज आणि अर्थकारण, समाज आणि शिक्षण व समाज आणि शासन इत्यादींचा सामाजिक विषय समजण्यासाठी समाजाशी काय संबंध आहे ते तपासले आहे. त्याचप्रमाणे संस्कृतीचा विविध क्षेत्रांशी असलेला संबंध अभ्यासला आहे. त्यात संस्कृती आणि व्यक्ती, संस्कृती आणि भाषा, संस्कृती आणि साहित्य, संस्कृती आणि धर्म, संस्कृती आणि राष्ट्रीयता व संस्कृती आणि आंतरराष्ट्रीयता संबंध दर्शविला आहे.

चवथ्या प्रकरणात 'सण-उत्सवांकडे पाहण्याचा राष्ट्रसंतांचा वैज्ञानिक दृष्टिकोण' विचारात घेतला आहे. प्रस्तुत प्रकरणात सण-उत्सवाचा स्थूल परिचय करून दिलेला आहे. सण उत्सवांच्या माध्यमातून मानव आपल्या जीवनातील आनंद लुटण्याचे कार्य करतो. या सण उत्सवांमागे धार्मिकता, रूढी, परंपरा, श्रद्धा यांचे अधिष्ठान असले तरी खऱ्या अर्थाने जीवनातील शारीरिक व मानसिक ताण-तणाव घालवण्यासाठी हे उत्सव उपयुक्त ठरतात.

माणसात देव शोधणाऱ्या तुकडोजीला तीर्थातील मूर्तीत देव दिसत नाही, पण भोळ्या समाजाला देवत्व पटवून देण्यासाठी ते मूर्तीचा आधार घेतात. माणसातील उत्सवप्रिय प्रवृत्तीतून समाजाचा आणि देशाचा सर्वांगीण विकास घडून येतो. राष्ट्रसंतांच्या याच भूमिकेतून यात्रा-उत्सवासंबंधीची वैज्ञानिक दृष्टी दिसून येते. ज्या गावात, ज्या काळात यात्रा-उत्सव आहे अशा ठिकाणी जाऊन आपल्याने होते तेवढी सेवा केल्याने यात्रेची सार्थकता होते. ही यात्रा समाजातील सेवागुण वाढविण्यासाठी कारणीभूत ठरते. एकमेकांच्या सदगुणांचा विनिमय करण्याचे ते एक ठिकाण असते असे राष्ट्रसंत सांगतात. एकूणच अखिल मानव सुखी संपन्न व्हावा ही भावनाजागृती माणसात निर्माण करण्याचे कार्य उत्सव करते. अशाप्रकारे राष्ट्रसंतानी आपल्या वैज्ञानिक दृष्टिकोणातून उत्सवावर प्रकाश टाकलेला आहे.

(PRINCIPAL INVESTIGATOR)

(REGISTRAR / PRINCIPAL)